

УДК 347.133.2

Костянтин Скиданов,пошукач НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

ЗНАЧЕННЯ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ДЛЯ ДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

У статті визначено основні дефініції щодо волі і волевиявлення в цивільно-правовому ракурсі. Наведені коментарі щодо тісного правового зв'язку волі і волевиявлення для правочину. Обґрунтовано значення волі і волевиявлення як різних правових категорій для укладення правочину. Проаналізовано теоретичні питання стосовно з'ясування волі та волевиявлення правочину та практичні аспекти, зокрема наводяться приклади, спираючись на норми закону, та вказується на спірні питання щодо цієї наукової проблеми.

Ключові слова: воля, волевиявлення, правочин, договір, дійсність правочину, дійсність договорів, недійсність правочину, недійсність договорів, особи.

Правочин, будучи юридичним фактом-дією (ст. 202 ЦК України), може піддаватися правовій характеристиці в різних площинах. По-перше, як антипод подіям. По-друге, як поштовх для набуття особами прав. По-третє, як активізоване втілення або як дійова квінтесенція волі особи, яку вона реалізує. По-четверте, як особливий вид дій, які тягнуть за собою відповідні юридичні наслідки. По-п'яте, як правомірний акт, що кардинально відрізняє правочин від деліктів. По-шосте, як усвідомленість особою своїх дій.

Так чи інакше в різних ракурсах ознаки правочину взагалі та їх визначення через волевиявлення зокрема піддавалися дослідженням українськими науковцями. В працях О. В. Дзери, І. В. Спасибо-Фатеевої, М. М. Сибільова, Є. О. Мічуріна, І. Р. Калаура, С. В. Томчишена, В. І. Жекова, В. І. Хартнюка, А. В. Луць, С. О. Бродовських та ін. порушувалися проблеми правочинів як юридичних фактів, а особливо — недійсності правочинів. Водночас феномен волевиявлення особи є настільки значущим та багатоаспектним, що його варто піддавати окремому аналізу, зосередивши увагу на залежності дійсності правочину від чинників, які характеризують ставлення особи до вчинюваних нею дій. Тому метою цієї статті є намагання довести тісний зв'язок такої ознаки правочину, як єдність волі та волевиявлення осіб, які їх вчиняють, з наслідками їх дій, що є важ-

ливим не лише для особи, а й для цивільного обороту в цілому. Відповідно, зробимо спробу в цих ракурсах охарактеризувати правочин.

1. Дія є різновидом юридичних фактів поряд із **подіями**. Водорозділ між цими типами юридичних фактів полягає саме у наявності або відсутності волі людини у настанні тих явищ буття, які не лише існують самі по собі, а й впливають на становище та права осіб.

2. Особа, вчиняючи правочин, не просто діє, а діє задля досягнення певної мети — набуття нею цивільних прав та обов'язків. Особа формує власне уявлення про цільову спрямованість правочину — той правовий результат, який вона собі уявляє та яким є набуття (або відповідно зміна чи припинення цивільних прав та обов'язків); простежує за причинно-наслідковим зв'язком між вчиненням дій та можливістю настання такого результату.

Під **метою** правочину слід розуміти намір осіб, які його вчиняють, досягти правового результату, передбаченого правочином. Цей намір є первісним поштовхом особи до вчинення правочину і безпосередньо залежить від її волі, яка й починає формуватися з усвідомлення особою свого наміру. На відміну від наміру, **мотив правочину** — це психологічний стимул його вчинення, тобто те, що спонукає особу на це; заради чого особи вчиняє правочин.

Попри те, що особа має усвідомлюва-

ти обидва названі елементи прояву її волі, вони не збігаються і не ототожнюються. Якщо мотив, писав професор В. П. Шахматов, відповідає на питання, чим керувалася особа, вчиняючи правочин, то мета визначає той правовий результат, якого прагнули досягти суб'єкти [1].

Причина і мотив хоча і є ступенями формування волі особи на вчинення правочину, але принципово відрізняються між собою: причина має юридичне значення для правочину, а мотив правового значення не має.

Причина правочину, як правило, очевидна і тому майже всі правочини називаються каузальними. Втім розмежовують, крім причини та мотиву, ще й мету правочину. Найдоступніше це було зроблено Д. Д. Гримом, який вказував на необхідність відрізнити у кожному конкретному випадку саму дію як форму прояву волі зовні, спонукальний мотив до здійснення дії або кінцеву мету його, і об'єктивний результат, на який воно спрямоване, і який є засобом для досягнення кінцевої мети [2].

Причина (*causa*) є важливою і визначальною майже для всіх правочинів, що й послугувало підставою їх класифікації на каузальні та абстрактні. Не можна стверджувати, що останні вчиняються безпричинно, але в певних правочинах причина настільки відірвана від змісту правочину, що взагалі не має юридичного значення. А відтак — всі хиби, що мали місце в *causa*, тим не менш на дійсність правочину не впливають, на них не можна посилається і заперечуючи виконання за таким правочиним. Так, якщо взяти в якості прикладу видачу векселя, то не має ніякого значення те, що послугувало підставою цього. І в разі заперечення сплатити за векселем, посилаючись на те, що продукція векселедавцем не була поставлена, тобто він не виконав договір поставки, яким передбачалося, що оплата за поставлений товар здійснюється видачею векселя, це до уваги не братиметься [3].

Меті правочину приділяється не менше значення — від того, чи ставила особа за мету набуття певних прав, залежить само по собі те, чи можна її дії розцінити як правочин. Якщо особа такої мети не мала, а вчиняла дії, аби зробити видимість, що вони потягнуть для неї набуття (зміну або припинення)

прав, то правочин може бути визнаний недійсним як фіктивний, тобто вчинений за людське око. Тобто дії, які не тягнуть за собою юридичних наслідків (дійсних, а не фіктивних), правочинами не є.

У цьому зв'язку варто згадати й деякі дії, які нагадують правочини, але відрізняються від них саме цією підставою — відсутністю правових наслідків. Прикладом можуть слугувати переговори зі складанням протоколу про наміри. Останній правочиним не вважається, оскільки учасники переговорів дійшли згоди лише стосовно того, що в майбутньому вони такий правочин вчинять, тобто порозумілися з основним — єдністю своїх намірів щодо цього. Близько до цього стоїть попередній договір, який згідно зі ст. 635 ЦК України породжує юридичні наслідки — його сторони зобов'язуються протягом певного строку укласти основний договір у майбутньому на умовах, встановлених у попередньому договорі.

3. Оскільки правочин лежить в площині **активного поведіння** особи, він покликаний виконувати певну функцію, а саме — впливати на обсяг прав особи через їх набуття, зміну або припинення. Якраз тому правочин і належить до юридичних фактів. Отже, розкриття сутності правочину через його активні дії як прояв власної волі варто провадити за такими напрямками: а) активна та пасивна поведінка особи; б) залежність набуття особою прав від її власних дій.

Стосовно першого напрямку можна вказати наступне. Правовий стан особи формується особою завдяки її активним діям, тобто усвідомлено, зважено і цілеспрямовано. Проте існують певні виключення, які, втім, не порушують основного правила. Вони стосуються випадків, коли недовір'я особи тим не менш приводить до набуття нею прав (або її права змінюються чи припиняються). Так, правочин може вчинюватися й пасивною поведінкою, коли особа мовчить, але її мовчання породжує правові наслідки з виникнення, зміни або припинення в неї прав, якщо закон зв'язує ці наслідки з таким поведінням особи. Прикладом може слугувати ст. 764 ЦК України, за якою після закінчення строку договору найму відсутність заперечень наймодавця слугує підставою вважати його таким, що погоджується на продовження

дії договору на строк, який був раніше встановлений договором.

За ч. 4 ст. 1268 ЦК малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, передбачених частинами 2—4 ст. 1273 ЦК. Тобто встановлюється загальне правило набуття права власності особи без урахування її волі. Одночасно вказуються й можливості уникнення від набуття права власності діями відповідних осіб, які контролюються органами опіки та піклування. Аналогічно сформульовані в ст. 1268 ЦК наслідки пасивної поведінки спадкоємця, який постійно проживав зі спадкодавцем на час відкриття спадщини.

Проте зіставлення цих презумпцій переконливо свідчить, що наявні різні за сутністю моделі «непрояву» особою своєї волі. Якщо в першому випадку законодавець має на меті забезпечення прав тієї категорії осіб, про яких вказується в ч. 4 ст. 1268 ЦК, внаслідок того, що їх воля перебуває в стані, коли покладатися на неї неможливо або недопустимо, то в другому випадку воля особи виражається зовні в самому факті продовження поводитися щодо майна спадкодавця так, немовби особа однозначно дає зрозуміти свій намір.

Бездіяльність особи (не активна, а пасивна її поведінка) може привести до втрати нею права. Прикладом може слугувати викуп пам'ятки культурної спадщини у власника (ст. 352 ЦК) та деякі інші. Відповідно, не виключаються й випадки, коли права особи (це стосується, як правило, їх зміни або припинення) можуть опинитися в залежності від суспільних інтересів, перевага яких диктує необхідність всупереч волі на це особи вчинення дій з припинення в неї прав. Тоді може йтися про викуп земельних ділянок та майна, яке на них розміщено, для суспільних потреб (статті 350, 351 ЦК).

Залежність набуття особою прав від її власних дій означає, що саме з дією як юридичним фактом закон пов'язує настання для особи певних юридично значущих наслідків. Сам закон цих наслідків не породжує.

Водночас українське законодавство передбачало й випадки, коли в особи виникало право без її активних дій, спрямованих на його набуття. Так, ст.15 За-

кону України «Про власність» [4] встановлювалось, що у разі сплати членом житлово-будівельного (а також дачного, гаражного) кооперативу вартості квартири (відповідно, садового будиночку, гаражу) він ставав його власником. Отже, з набранням чинності цим Законом з'явилось чимало власників, право в яких виникло без активних дій з їхнього боку. На теперішній час, у зв'язку з втратою чинності у 2007 р. ЗУ «Про власність» ці правовідносини регулюються ч. 3 ст. 384 ЦК та ст. 19¹ ЗУ «Про кооперацію», та сутність набуття права власності на зазначене майно не змінилась [5]. Й ті обставини, що право власності на нерухоме майно підлягає державній реєстрації (ст. 182 ЦК), й те, що право власності на новостворене майно виникає з моменту реєстрації (ч. 4 ст. 334 ЦК), не є підставою заперечувати наявність права власності на таку нерухомість — то є виключення з загальних правил, встановлених законом. Тобто, як видно з попередньо наведеного, право на нерухоме майно згідно зі ст. 384 ЦК, виникає з моменту повної сплати пайового внеску та в такий спосіб, для якого набувачу не потрібно вчиняти жодних додаткових дій [6].

Таке становище є не цілком адекватним загальній моделі набуття цивільних прав за волею особи.

4. Якщо правочин визначається через дію, то дія, в свою чергу, — через *волю* особи, яка має бути вільно виражена, тобто особа тоді вважається такою, що вчинила правочин, коли вона бажає це зробити і прагне до цього. В протилежному випадку дія особи не породжує тих юридичних наслідків, які тягнуть за собою правочини — набуття нею цивільних прав та обов'язків. І навіть якщо особа опинилася в такому стані, що в неї всупереч її волі виникли права та обов'язки, вона вправі оспорити дійсність правочину і вимагати повернення її в первісний стан (ст. 216 ЦК України).

Між тим, бувають дії, які хоча й тягнуть за собою юридичні наслідки і спрямовані на їх настання, *але не лише від таких дій це залежить*. Воля однієї особи, яка намагається її реалізувати власними діями, в принципі не може привести до результату, якого вона прагне. Прикладом можуть слугувати дії учасника товариства, який бере участь у загальних зборах, голосує за питання порядку денного, виражаючи цим свою

волю. Але рішення загальними зборами приймається лише за наявності достатньої кількості голосів (ст. 59 Закону України «Про господарські товариства» [7], ст. 42 Закону України «Про акціонерні товариства» [8]).

5. Бувають дії особи у своїх витоках *неправомірні*, хоча при цьому наявною є й активна поведінка особи, і усвідомлення, що цією поведінкою вона набуває певних прав, прагнення цього. Проте правопорушення є антиподом правочину як правомірної поведінки.

Про правопорушення ще з давніх часів йдеться як про делікти. Особливих складнощів при розмежуванні деліктів та правочинів при цьому не виникає. Однак не все настільки ясно з *недійсними правочинами*, які у самих своїх витоках містять правопорушення. В разі якщо правочин не відповідає вимогам, визначеним у ст. 203 ЦК України, його вчиненням порушується право (об'єктивне). Відтак, така дія являє собою правопорушення, бо є *неправомірною*. Проте в ЦК вживається термін «недійсність» правочину, що суперечить сутності правочину як *правомірної* дії. Ставлення до цього з боку правників різне. Одні вважають, що загальноживаний термін «недійсні правочини» є умовним, бо він, імовірно, покликаний підкреслити, що це дія, яка мала вигляд правомірності, але виявилася, що це не так [9]. Другі наполягають, що недійсний правочин взагалі не є юридичним фактом [10].

Така позиція видається недоречною, оскільки неправомірною дією, якою є недійсний правочин, тим не менш тягне за собою юридично значущі наслідки, передбачені ст. 216 та інших статей параграфу 2 ЦК. І хоча цими наслідками не є ті, настання яких бажали сторони, вчиняючи правочин, тим не менш їм не можна відмовити у кваліфікації як обставин реальної дійсності, з якими закон пов'язує виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків [11]. А саме таке визначення юридичного факту є найпоширенішим. Отже, недійсний правочин не є юридично байдужим фактом, з його вчиненням закон пов'язує виникнення для сторін певних наслідків (хоча й не тих, які бажали сторони) [12].

6. Дії являють собою *усвідомлений акт особи*, яка формує свою волю, виважено ставиться до вчинення дії та перед-

бачає/прагне настання наслідків, які цими діями обумовлюються. З цього слідує принаймні два застереження: (а) таке бачення дій властиве живим істотам — людям, але дії вчиняють й інші суб'єкти цивільного права, позначені в ст. 2 ЦК; (б) усвідомленість при вчиненні дій означає, що фізична особа здатна до цього — перебуває у відповідному психічному стані. В свою чергу, такий стан залежить від природних властивостей особи, які формуються поступово і вважаються остаточно сформованими з досягненням нею повноліття. Тому однією з умов дійсності правочину визначене у ч. 2 ст. 203 ЦК його вчинення особою з необхідним обсягом цивільної дієздатності. Адже дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій, внаслідок чого вона здатна сама своїми діями набувати для себе цивільних прав та обов'язків, а також їх здійснювати (ст. 30 ЦК). А згідно з ч. 1 ст. 12 ЦК здійснення особою своїх прав відбувається на її власний розсуд, який може формуватися насамперед залежно від досягнення особою певного віку.

Втім можливість здійснювати адекватні дії пов'язується не лише з цим, а й зі станом здоров'я особи, відсутністю в неї певної залежності (внаслідок зловживання алкогольними напоями, наркотичними речовинами та ін.), психічним станом на момент вчинення правочину. На законодавчому рівні встановлено обсяг можливостей осіб з повною цивільною дієздатністю (статті 34, 35 ЦК), малолітніх осіб (ст. 32 ЦК), неповнолітніх осіб (ст. 33 ЦК), осіб, обмежених у дієздатності (ст. 37 ЦК). Існує заборона вчинення правочину осіб, визнаних недієздатними (ч. 2 ст. 41 ЦК), причиною чого є повна їх несвідомість, а відтак — неспроможність належним чином діяти ситуативно. Окремо визначаються наслідки несвідомих дій особи, здійснюваних нею в стані, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними (ст. 225 ЦК), а також дій особи, визнаної недієздатною (ст. 226 ЦК).

Отже, воля особи, яка реалізується під час вчинення правочину, пов'язана/обумовлена з її дієздатністю та можливістю усвідомлювати значення своїх дій. За відсутності цих умов настають наслідки, передбачені статтями 221—223, 225, 226 ЦК.

Таким чином, можна констатувати, що така ознака дійсності правочинів, як єдність волі та волевиявлення, є багатогранною і такою, що вміщує в себе вимоги і до законності змісту правочину, і до

обсягу дієздатності його учасників, і до наявності мети правочину — породити правові наслідки.

ПРИМІТКИ

1. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В. П. Шахматов. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1967. — С. 79.
2. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / Д. Д. Гримм. — М. : Зерцало, 2003. — С. 96.
3. Єфимов О. М. Застосування вексельного законодавства під час вирішення господарських спорів : метод. рек. / О. М. Єфимов, Є. В. Чернов. — К. : Пульсари, 2005. — С. 35.
4. Про власність : Закон України від 07.02.1991 р. № 697-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 20. — Ст. 249 (Закон втратив чинність на підставі Закону № 997-V від 27.04.2007 р. // ВВР — 2007. — № 33. — Ст. 440).
5. Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 5. — Ст. 35.
6. Цивільний кодекс України : наук.-практ. ком. (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2011. — Т. 5: Право власності та інші речові права. — С. 624. — Серія «Коментарі та аналітика».
7. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 49. — Ст. 682.
8. Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 50—51. — Ст. 384.
9. Цивільний кодекс України : наук.-практ. ком. (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х. : ФО-П Колісник А. А., 2010. — Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки. — С. 360. — Серія «Коментарі та аналітика».
10. Тузов Д. О. О правовой природе недействительных сделок / Д. О. Тузов // Гражданское законодательство Республики Казахстан : статьи, комментарии, практика / под ред. А. Г. Диденко. — Вып. 14. — Алматы, 2002. — С. 177—208.
11. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М. : Гос. изд. юрид. лит., 1958. — С. 98.
12. Саніахметова Н. О. Цивільне право України : підручник / Н. О. Саніахметова, Є. О. Харитонов. — К. : Істина, 2003. — С. 213.

Скиданов Константин. *Значение волеизъявления для действительности правомочия.* В статье определены основные дефиниции относительно воли и волеизъявления в гражданско-правовом ракурсе. Приведены комментарии относительно тесной правовой связи воли и волеизъявления для правомочия. Обосновано значение воли и волеизъявления как разных правовых категорий для заключения правомочия. Проанализированы теоретические вопросы относительно выяснения воли и волеизъявления правомочия и практические аспекты, в частности приводятся примеры, опираясь на нормы закона, и указывается на спорные вопросы относительно этой научной проблемы.

Ключевые слова: воля, волеизъявление, правомочие, договор, действительность правомочия, действительность договоров, недействительность правомочия, недействительность договоров, лица.

Skydanov Kostyantyn. *Significance of intent for validity of a deed.*

The article establishes main definitions of act and event in the civil-law meaning. It makes a distinction between such categories as cause of the deed, reason for the deed, aim of the deed and draws a conclusion that it is necessary to distinguish them. In particular, there is a concept of the reason for the deed and aim of the deed specified in the article, and the fact

that they do not coincide and are not identical. As for cause and reason, they differ from each other fundamentally.

The article contains a reasonable note that the cause (causa) is very important and determinant for nearly all deeds and therefore there is an argument to classify them as causal and abstract.

Paying attention to the aim of the deed, the author specifies some acts in his article that look like deeds but differ from them particularly for such grounds — absence of legal consequences and this fact is confirmed by the conclusion that the latter are not the deeds on the basis of the example made.

Essence of the deed is exposed through a person's active actions as an expression of its own will and is to be considered according to such directions: a) active and passive behavior of the person; b) dependence of right acquisition by the person on its own actions. In relation to the first direction it is indicated that the deed can be performed by means of both active and passive behavior, when the person keeps silent but its silence generates legal consequences on creation, change or cessation of its rights, if the law connects these consequences with such behavior of the person. In particular, as exemplified by the article 1268 of the Civil Code of Ukraine, the author makes a thesis, that as the result of the fact that the will of such persons as minor, underage, incapable, having limited civil capacity is in such a state that it is not possible or permitted to rely on it, and a legislator is intended to ensure the rights of such category of persons, then in the other case, under the article 1268 of the Civil Code of Ukraine, consequences of passive behavior of a heir constantly cohabiting with a testator at the moment of inheritance release, when the person's will is expressed externally as the fact of continuing to behave toward the testator's property as if the person unambiguously gives to understand its intention. In relation to dependence of right acquisition by the person on its own actions, as the second direction, it is determined that the law connects creation of definite legally valid consequences namely with the act as a legal fact. To define the basic nature of this direction the author makes an attempt to analyze some laws («On property», «On cooperation») and determines that nowadays because of invalidation of the Law of Ukraine «On property», these legal relations are regulated by clause 3 of article 384 of the Civil Code and article 19-1 of the Law of Ukraine «On cooperation», and essence of acquisition of real property title has not been changed but according to art. 384 of the Civil Code a title to real property arises from the moment of complete payment of equity contribution and in such a way that the acquirer has not to perform any additional acts.

The author analyzes theoretical matters and practical aspects concerning determination of the will and will expression of the deed and, in particular, makes examples based on the statutory provisions.

It is indicated that the deed is determined through the act, and the act in its turn — through the person's will being expressed freely, i.e. the person is considered as having performed the deed when it wishes and wants to do so. Otherwise, the person's act does not generate the legal consequences following any deed — acquisition of civil rights and obligations by that person.

At the detailed determination of importance of the person's will for the deed, the article defines the acts which, though resulting in legal consequences and aimed at their creation, are not the only reason for such consequences, and provides a reasonable example, that will of one person trying to perform an act by its own actions, basically can not lead to the intended result.

Key words: will, will expression, deed, contract, validity of the deed, validity of contracts, invalidity of the deed, invalidity of contracts, persons.